

УДК (UDC) 94 (100) "1917" : 341.341 (=161.2)-052
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).735](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).735)

SICK AND DISABLED UKRAINIANS FROM THE TSARIST ARMY IN PRISONER OF WAR CAMPS IN GERMANY: EVERYDAY LIFE, FORMS OF SELF-ORGANIZATION, AND PECULIAR FEATURES OF REPATRIATION (1917)

Olena Dema¹, Maciej Krotofil², Ihor Sribnyak³

¹ Bogomolets National Medical University (Kyiv, Ukraine)
e-mail: lena.dema@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7451-3816>

² Nicolaus Copernicus University (Toruń, Poland)
e-mail: makr@umk.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6691-5532>

³ Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
e-mail: i.sribnyak@kubg.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to conduct a systematic analysis of everyday life, forms of self-organization, and peculiar features of the repatriation of the sick and disabled Ukrainians from the tsarist army in the prisoner of war camps in Germany in 1917.

The scientific novelty. The presented issue is the first attempt at a holistic representation of the everyday life of sick prisoners of war who were admitted to the camp infirmaries, as well as of the process of repatriation of disabled Ukrainian prisoners from three Ukrainian camps (Rastatt, Wetzlar, Salzwedel) in the territory of Germany.

Conclusions. The life of disabled people in the camps of Ukrainian prisoners of war was marked by significant difficulties caused by both the limited physical capabilities of that category of camp inmates and the limitation of the choice of food allowance. The last circumstance, the need to perform hard labor, as well as the general discomfort that marked the prisoners' stay in the camps, led to the contraction of tuberculosis and other diseases in some of the camp inmates. An infirmary was established in each camp to improve their health, but its main purpose was to prevent the spread of contagious diseases. In order to solve the problem of disabled and seriously ill prisoners, the governments of the warring states (including Russia and Germany) reached an agreement on the proportional exchange of those two categories of persons. That made it possible to start the process of their mutual repatriation, but its volumes were relatively small due to the actual opposition of the Russian government, which feared that in such a way, the enemy's human resources would be strengthened. As a result, the departure of repatriates was chronically delayed, and although they received limited humanitarian aid from Ukrainian camp communities, as well as Russian and international Red Cross organizations, the morale of the disabled deteriorated. But despite all the difficulties, over 530 disabled and sick people, including Ukrainian activists as well, went home from three Ukrainian camps in 1917.

Keywords: sick, disabled, Ukrainian prisoners of war, camp, infirmary, repatriation, donations, charitable collections, Germany

ХВОРИ ТА ІНВАЛІДИ У ТАБОРАХ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ ЗІ СКЛАДУ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ В НІМЕЧЧИНІ: ПОВСЯКДЕННЯ, ФОРМИ САМООРГАНІЗАЦІЇ, ОСОБЛИВОСТІ РЕПАТРІАЦІЇ (1917 Р.)

Олена Дема¹, Мачей Кротофіл², Ігор Срібняк³

¹ Національний медичний університет імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)
e-mail: lena.dema@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7451-3816>

² Університет Миколая Коперника (Торунь, Польща)
e-mail: makr@umk.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6691-5532>

³ Київський столичний університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

АНОТАЦІЯ

Метою дослідження є проведення системного аналізу повсякдення, форм самоорганізації й особливостей репатріації хворих та інвалідів у таборах полонених українців зі складу царської армії в Німеччині у 1917 р.

Наукова новизна роботи. Представлена проблема являє собою першу спробу цілісного представлення повсякдення хворих полонених, що потрапляли до таборових лазаретів, а також процесу репатріації інвалідів з числа полонених українців з трьох українських таборів (Раштат, Вецляр, Зальцведель) на теренах Німеччини.

Висновки. Побут інвалідів у таборах полонених українців був позначений значними складнощами, зумовленими як обмеженими фізичними можливостями цієї категорії таборян, так і недостатністю їх раціону. Остання обставина, необхідність виконання обтяжливих робіт, а також загальний дискомфорт, яким було позначено перебування полонених у таборах, призводило до розвитку у деякого з таборян сухот та інших хвороб. Для поправлення їх здоров'я у кожному таборі був облаштований лазарет, проте основним його призначенням було запобігання поширенню пошесних хвороб. З метою вирішення проблеми інвалідів і тяжко хворих таборян урядами протиборчих держав (у т.ч. і між Росією та Німеччиною) було досягнуто угоду про пропорційний обмін цими двома категоріями осіб. Завдяки цьому стало можливим розпочати процес їх взаємної репатріації, але його обсяги були порівняно незначними через фактичну протидію російського уряду, який побоювався того, що у такий спосіб матиме місце посилення людського ресурсу ворога. Внаслідок цього від'їзд репатріантів хронічно затримувався, і хоча вони отримували обмежену гуманітарну допомогу від українських таборових громад, а також російських і міжнародних червонохрестних організацій, моральний стан інвалідів погіршувався. Але попри всі труднощі з трьох українських таборів додому протягом у 1917 р. виїхало понад 530 інвалідів і хворих, у т.ч. й українські активісти.

Ключові слова: хворі, інваліди, полонені українці, табір, лазарет, репатріація, жертви, благодійні збірки, Німеччина

Вступ

Одним із драматичних наслідків Першої світової війни був полон, в якому опинились і довший час перебували сотні тисяч вояків зі складу армій протиборчих держав, поділених своєю приналежністю до двох військово-політичних блоків-антагоністів – Антанти та Четверного союзу. Під час

перебування за дротами полоненим різної національностей судилася різна доля, так само різнились й умови їх перебування у полоні, відмінним був і характер опіки, яка забезпечувалась національними червонохресними та харитативними організаціями. Для утримання полонених українців зі складу царської армії у Німеччині були створені три табори (Раштат, Вецляр, Зальцведель), в яких заходами Союзу визволення України у середовищі полонених була налагоджена інтенсивна культурно-освітня робота. Вона велася і серед таборян-інвалідів, а також хворих полонених, які тимчасово перебували у таборових лазаретах.

Відтак *метою статті* є проведення системного аналізу повсякдення, форм самоорганізації й особливостей репатріації хворих та інвалідів у таборах полонених українців зі складу царської армії в Німеччині у 1917 р.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що представлена проблема являє собою першу спробу цілісного представлення повсякдення хворих полонених, що потрапляли до таборових лазаретів, а також процесу репатріації інвалідів з числа полонених українців з трьох українських таборів (Раштат, Вецляр, Зальцведель) на теренах Німеччини.

Методологічний і джерельний інструментарій дослідження. До використаних співавторами цієї статті методик належить метод військової антропології, з її орієнтацією на дослідження основоположних форм людської поведінки, здебільшого прихованих і не сформульованих чітко. Загальний психологічний стан полонених в умовах таборової ізоляції стало можливим проаналізувати завдяки використанню методології соціального детермінізму. Для розкриття даної дослідницької проблеми було використано широке коло джерел, насамперед архівні матеріали, а також матеріали таборової преси.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Досліджувана тема ще не була об'єктом комплексного вивчення, хоча у цілій низці праць українських і зарубіжних дослідників містяться окремі згадки про обставини перебування хворих та інвалідів з числа полонених вояків царської армії у таборах на теренах Австро-Угорщини та Німеччини в часи Першої світової війни. Так, зокрема, у монографії одного з організаторів культурно-просвітньої роботи у середовищі полонених українців – громадського діяча й освітянина О. Терлецького – у контексті відтворення цілісної історії української таборової громади в Раштаті наведена стисла інформація про обставини перебування згадуваних категорій полонених українців у цьому таборі¹.

Системне вивчення історії українських таборів у Німеччині було продовжено майже через століття після публікації згадуваної книги, коли історія перебування в полоні українців стала об'єктом спеціальних наукових зацікавлень², щоправда їх автори не ставили перед собою завдання цілісного відтворення обставин перебування у таборах хворих та інвалідів. Цінний фактаж про ці дві категорії полонених царської армії присутній у публікаціях

¹ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915-1918. Київ-Ляйпціг, 1919. Т. 1. 429 с.

² Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.; Кривошеєва Л. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914-1918 рр.): дис.... к. іст. н. за спец. 07.00.01 – історія України. Запоріжжя, 2009. 242 с.; *Golczewski F.* Deutsche und Ukrainer 1914-1939. Paderborn, 2010. 1085 s.

О. Нагорної³, яка у свій час мала можливість опрацювати документи німецьких архівів. Принагідно слід відзначити, що розміщений в її книзі параграф про національні табори полонених українців містить у собі значну кількість невідповідностей і свідомих перекручень з пропагандистськими кліше, характерними для сучасної російської історіографії, які не личать професійному історикові⁴.

Найбільшим внеском у наукову розробку даної теми стала дисертація Т. Мінаєвої⁵, в якій цій проблемі присвячений окремий розлогіий сюжет. Важливим є те, що вивчення різних аспектів полону українців у Німеччині (і зокрема умов перебування інвалідів і хворих) продовжується й протягом останніх років, коли світ побачила низка статей, що були підготовлені на основі залучення широкого кола джерел – як архівних, так і матеріалів таборової преси⁶.

ОСОБЛИВОСТІ УТРИМАННЯ ХВОРИХ ТА ІНВАЛІДІВ У ТАБОРАХ ПОЛОНЕНИХ

Під час Першої світової війни траплялися непоодинокі випадки потрапляння до полону вояків царської армії з тяжкими пораненнями, які після проходження лікування у німецьких шпиталях могли назавжди залишитися інвалідами. Крім того, використання праці полонених на промислових підприємствах і шахтах мало одним із своїх наслідків виробничий травматизм декого з них, й інколи такі травми призводили до каліцтва, після чого ці таборяни поверталися до таборового шпиталю для подальшого лікування й офіційно визнавалися інвалідами (після відповідного рішення лікарської комісії). Слід також відзначити, що опинившись складних умовах таборової ізоляції та маючи у більшості випадків недостатнє харчування, чимало полонених хворіли на різні недуги, й особливо на сухоти. Побут у таборах міг загострити і спадкові хвороби або нервові розлади, і хоча такі таборяни й отримували лікарську допомогу, вона далеко не завжди була ефективною, бо на першому місці для німецьких лікарів стояло запобігання поширенню пошесних хвороб у таборах.

³ *Нагорная О.С.* Другой военный опыт. Российские военнопленные первой мировой войны в Германии (1914-1922). Москва, 2010. 440 с.; *Нагорная О.С.* Военнопленные-инвалиды Первой мировой войны в России и Германии: дискурс, опыт, образ // *Инвалиды и война. Инвалиды Первой мировой войны: исторические и нравственные уроки: доклады и выступления участников II Междунар. науч.-практ. конф. «Инвалиды и война. Инвалиды Первой мировой войны: исторические и нравственные уроки».* Москва, 2013. С. 49-54.

⁴ *Срибняк И.* «Национальный след» в книге О.С. Нагорной о военнопленных царской армии в Германии (1914-1922 гг.): полемические записки украинского историка // *Соціум. Документ. Комунікація: зб. наук. праць. Серія: історичні науки. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 6. С. 287-301.*

⁵ *Мінаєва Т.В.* Російські військовополонені в Австро-Угорщині та Німеччині в роки Першої світової війни: дис... к. іст. н. за спец. 07.00.02 – Всесвітня історія. Чернівці, 2014; *Мінаєва Т.* Репатріація російських військовополонених з Австро-Угорщини та Німеччини після Першої світової війни // *Історична панорама. Спеціальність: Історія.* 2016. Вип. 22-23. С. 24-52.

⁶ *Срибняк І.* «...Із зароблених грошей від щирого серця жертвую на сиріт...»: харитативна допомога полоненим українцям з табору Раштат (Німеччина) і благодійність таборян (1915-1918 рр.) // *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, політологія.* 2020. Вип. 27. С. 46-56; *Срибняк І., Шнайдер В.* Часопис «Просвітний Листок» як джерело для реконструкції історії розвитку української громади у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.) // *Київські історичні студії.* 2020. № 2 (11). С. 50-59; *Sribnjak I.* Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft: Das ukrainische Rastatt. Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft «Die Unabhängige Ukraine», 1915-1918. München-Paris, 2020. 338 s.

Інваліди утримувалися у таборах відокремлено від решти полонених – як правило вони компактно розміщувалися у спеціально для них відведеному баракі (блоці). Стан здоров'я інвалідів не дозволяв використовувати їх на роботах, і тому вони постійно перебували у таборі. Місцем перебування для хворих завжди був таборовий лазарет, який займав цілий барак. Інколи хворих розміщували у кількох бараках (секціях одного баракі), кожен з яких призначався для перебування в них таборян з певними хворобами (сухотники, нервових хвороб, для полонених з вадами зору й ін.). Таборові комендатури намагалися – наскільки це було можливим в умовах військового часу – поліпшувати харчування цих двох категорій полонених з гуманітарних міркувань. Істотну допомогу в цьому надавали міжнародні та російські червонохресні установи та благодійні організації, які, окрім відправки окремих груп продовольчих товарів, також надсилали невеликі партії одягу.

Завдяки відповідним домовленостям уповноважених представників протиборчих держав (січень 1915 р.) стало можливим організувати пропорціональний обмін полоненими інвалідами та невиліковно хворими. Потрапити на обмін полоненим можна було лише після відповідного рішення лікарських комісій, які обстежували стан здоров'я мешканців «інвалідських» бараків. Слід відзначити, що адміністрація таборів могла впливати на роботу цих комісій, відтак до складу призначених на обмін осіб могли потрапляти не лише важкопоранені вояки, але й ті, хто у різний спосіб виявляли свою лояльність і були особливо корисні для таборових комендатур. Але попри це така можливість створювала реальну можливість повернутися додому згадуваним категоріям полонених.

У створених у Німеччині протягом 1915 р. трьох українських таборах (Раштат, Вецляр, Зальцведель) – так само як і в решті таборів полонених царської армії – діяли таборові лазарети, до яких переміщували усіх хворих, а інваліди були скупчені в окремому баракі. На відміну від багатонаціональних таборів умови їх утримання в українських таборах були дещо кращими з огляду на те, що таборові українські громади намагалися морально і матеріально підтримувати хворих та інвалідів. Це реалізовувалося, по-перше, шляхом створення для них можливостей для освіти та самоосвіти; по-друге, на їх потреби перераховувалися невеликі грошові суми як відрахування від прибуткової діяльності таборових кооперативів і торговельних підприємств; і, по-третє, хворим та інвалідам час від часу влаштовувалися культурно-мистецькі імпрези (театральні вистави, концерти, святкування Різдва та Великодня) силами таборових артистів. Усталеною практикою було й передання табовими театральними трупами чистого прибутку, отриманого від проведення деяких вистав на потреби інвалідів⁷.

З метою самоорганізації хворих у лазаретах завжди створювалися т.зв. *роздавочні* комітети (для розподілу гуманітарної допомоги) та *запомогові* каси (для надання поворотної та безповоротної грошової допомоги), їх робота контролювалася ревізійною комісією. Члени цих виборних інституцій регулярно контактували з виборними організаціями полонених, що були уповноважені до розподілу гуманітарної допомоги, яка надходила полоненим у масштабах цілого

⁷ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). Київ, 1999. С. 72-129.

табору. Досить регулярно в лазаретах скликалися віча, на яких обговорювалися всі питання, які найбільше цікавили хворих (пожертви, подарунки, порядок їх розподілу). Під час вічей українські активісти проводили імпровізовані виклади для хворих, а також інформували про основні події в світі та на фронтах Першої світової війни. До всіх цих заходів запрошували й інвалідів, які отримували гуманітарну допомогу як на загальних засадах, так й у випадку адресного її надходження.

Збільшенню уваги таборового загалу до інвалідів сприяла й та обставина, що після Лютневої революції активізувався процес їх повернення додому шляхом обміну (у пропорційному відношенні). Насамперед це було зумовлено тим, що до числа інвалідів-репатріантів потрапляли українські активісти – члени та керівники таборових організацій, які довгий час займалися організацією культурно-освітньої роботи у таборах. Лікарські комісії визнавали їх інвалідами (у деяких випадках без належних на те підстав) за «рекомендацією» таборових комендатур, які отримували відповідні клопотання про це від Берлінської централі Союзу визволення України. Остання зуміла переконати німецький уряд у тому, що переправлення цієї категорії осіб до підросійської України сприятиме активізації процесу революціонування українців. Таким чином, персональний склад цієї категорії репатріантів не завжди обумовлювався станом здоров'я, а й суспільною корисністю для України цих осіб та їх здатністю до налагодження громадської роботи серед своїх земляків⁸.

ТАБІР РАШТАТ

У Раштаті, який був заснований першим з українських таборів (травень 1915 р.), хворим та інвалідам регулярно приходив на допомогу Центральний комітет (ЦК), який передавав до лазарету певну частину благодійних надходжень, отриманих від різних організацій Червоного Хреста. Проте на думку хворих мав місце брак комунікації між ЦК і *Роздавочним* комітетом, який діяв при лазареті. З огляду на це віче запропонувало делегувати до складу обох комітетів авторитетну «особу, яка б могла безпосередньо втручатися в діяльність комітетів і життя хворих і ввести їх у тіснішу зв'язь з табором, а також ділилася би вражіннями із таборового життя й вістями зі світа»⁹.

Крім того ці категорії полонених потребували задоволення в одній зі своїх базових потреб – освіті, у зв'язку з чим віче хворих звернулося у вересні 1916 р. до Генеральної Старшини табору (вищий виконавчий орган української громади в Раштаті – *Авт.*) з проханням відкрити у лазареті школу грамоти¹⁰. Це прохання не залишилося поза увагою проводу таборової громади, і вже у листопаді ц.р. у плані організації просвітньої роботи було передбачено заснування у лазареті школи для неграмотних (мали бути відкриті два класи – для цілком неграмотних і малограмотних). Крім того – двічі на тиждень для хворих мали відбуватися «загальнодоступні виклади зі світових подій та з української історії та літератури»¹¹.

⁸ *Sribnjak I. Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft... S. 156-159.*

⁹ Віче в лазареті // *Розсвіт (Раштат)*. 1917. 25 червня, Ч. 43 (108). С. 4.

¹⁰ З лазарету // *Розсвіт (Раштат)*. 1917. 15 вересня, Ч. 60 (125). С. 4.

¹¹ Збори Просвітної Ради // *Розсвіт (Раштат)*. 1917. 1 листопада, Ч. 73 (138). С. 4.

Український актив табору намагався розрадити хворих в їх невеселому шпитальному побуті, організувавши у шкільній залі лазарету скромне святкування Різдва Христового. Воно відбулося в присутності переважної більшості хворих, у т.ч. й італійців (у цей час в окремій секції табору були розміщені близько 1 500 полонених італійських офіцерів, і деякі з них проходили лікування у лазареті – *Авт.*), розпочавшись проголошенням вітальних промов головою табору полоненим Хоменком і референтом освітньої справи Миколаєвичем. Після цього для хворих артистами таборового театру був проспіваний «Різдвяний Тропар» і кілька колядок. Святковий вечір завершився виставою одноактівки «Різдвяна ніч» Старицького¹².

Не були обійдені опікою й інваліди табору, що виявлялося, насамперед, у сприянні їх виїзду з табору додому в рамках вже згаданого обміну з полоненими інвалідами зі складу німецької армії у Росії. Процес їх виїзду з Раштату розпочався ще в середині січня 1917 р., коли було репатрійовано 104 інваліда (здебільшого українських активістів). Слід відзначити, що це стало істотною втратою для таборової організації, бо замінити їх не було ким, і у зв'язку з тим деякий час відчувався «брак сил», допоки залучені до культурно-освітньої роботи «товариші не освоїлись з новими своїми обов'язками, які положила на них громада»¹³. Ще за місяць (10 і 13 лютого) з табору виїхали полонений військовий лікар Горбенко та ще 11 інвалідів¹⁴.

Особливо активізувався процес виїзду інвалідів у першій половині літа 1917 р., що сталося після чергової конфіденційної зустрічі голови Берлінської централі СВУ О. Скорописа-Йолтуховського із заступником голови «Київської групи СВУ» Лозенком у Стокгольмі (червень 1917 р.). На думку останнього – задля активізації українського національного руху було би дуже бажаним організувати перевезення підготовлених у таборах культурно-освітніх працівників з числа полонених українців до України, де вони могли би посісти різні посади у місцевих управах, витіснивши в такий спосіб хоча би частину їх дотеперішніх працівників, які були у переважній більшості зрусифікованими та мали виразно малоросійську ментальність¹⁵.

Але при цьому було би дуже важливим аби вони повернулись додому «легальною дорогою» – тобто були б звільнені з полону офіційно. По-перше, для цього міг би бути використаний обмін інвалідами, коли до кожного їх транспорту призначались би 15 осіб (або навіть більше) з числа перевірених таборян-українців (5 осіб з кожного українського табору за визначенням проводу громад полонених). Зрештою, з огляду на їх «недостаточне виживлення й напружену працю, як також ізза занадто довгого побуту в полоні більшість духових провідників в українських таборах захворіла на легкі (легені – *Авт.*)», відтак їх призначення до складу транспортів інвалідів відповідало би політичним цілям СВУ та принципам людяності¹⁶.

¹² Різдвяне свято в лазареті // Розсвіт (Раштат). 1918. 12 січня, Ч. 2 (156). С. 4.

¹³ Центральний держархів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1-2, 3, 11.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 6.

¹⁵ *Sribnjak I.* Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft... S. 160.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 19-19зв.

До середини липня 1917 р. додому було відправлено 209 інвалідів¹⁷, більшість яких активно долучилася до розбудови національного життя на українських землях. Цей рух не збавляв обертів і в подальшому – дбаючи про загальнонаціональний інтерес, голова Берлінської централі СВУ О. Скоропис-Йолтуховський наполіг на відправленні додому в числі інших інвалідів-репатріантів (загалом 40 осіб) кращих сил Драматичного товариства імені І.Тобілевича у Раштаті – акторів таборового театру Полякова, Загорулька та Шкуренка, хоча після цього його вистави на деякий час були цілковито припинені (бо цим акторам не знайшлося рівноцінної заміни)¹⁸.

15 серпня 1917 р. додому виїхало ще 75 інвалідів, у числі яких були чільні діячі української громади «Самостійна Україна» – члени видавництва «Український Рух» і редакційного комітету таборової газети (Крижановський, Соломонів, Бондарів, скарбник Генеральної Старшини Сербин, а також ще ціла низка українських активістів)¹⁹. Ще за два тижня (28 серпня) з таборового лазарету «на поправу здоров'я» до Данії виїхали четверо сухотників, у т.ч. колишній редактор таборового часопису «Розсвіт» Волосів²⁰.

Слід відзначити, що протягом літа 1917 р. ЦК табору знайшов можливість виділити для всіх поворотців-інвалідів грошову допомогу перед їх від'їздом додому. Крім того, інваліди та хворі у цей час отримували й невеличку допомогу продуктами, які надходили від російських та європейських благодійних організацій і розподілялися у таборі²¹. Ця допомога надавалася нерегулярно, але дозволяла їм (хоч і мінімально) відновлювати фізичні сили восени 1917 р., коли темпи репатріації істотно сповільнилися через революційні події в Росії.

ТАБІР ВЕЦЛЯР

З огляду на значну кількість хворих та інвалідів у таборі Вецляр – для них був створений окремий блок (№ 10), в якому були облаштовані трахомний, дезінфекційний і «відправочний» бараки, окремо функціонував барак хворих на очі. У ще одному з бараків діяв таборовий лазарет. Намагаючись наповнити конструктивним змістом повсякдення інвалідів члени Просвітної громади імені М. Драгоманова (полонені Бортняк, Якубчук і Гордієнко) на початку листопада 1916 р. розпочали підготовку до створення початкової школи²². Це було тим більш актуально ще й з огляду на те, що інваліди не мали фізичної можливості відвідувати таборову школу, але хотіли навчитися читати та писати.

Українська таборова організація знайшла можливості для задоволення їх освітніх потреб, і вже невдовзі з 20 учнями-інвалідами розпочав роботу гурт полонених вчителів: Бортняк, Деревяженко, Гордієнко, а також освітяни Б. Лепкий і В. Пачовський²³. Цього ж місяця управа Просвітної громади доручила останнім і проведення для інвалідів окремих курсів (з історії та історії літератури), полонені Ткачук і Д. Андріюк викладали їм відповідно садівництво й українську мову²⁴.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 35.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 20.

¹⁹ Відїзд інвалідів до Росії // Розсвіт (Раштат). 1917. 29 серпня, Ч. 55 (120). С. 4.

²⁰ Відїзд до Данії // Розсвіт (Раштат). 1917. 29 серпня, Ч. 55 (120). С. 4.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 20.

²² ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14-15.

²³ ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 15-17.

Рис. 1. «Відділ інвалідів» (група інвалідів перед бараком на відпочинку) у таборі Вецляр, б.д. З фотоальбому «На спомин побуту у Вецлярі» (Вецляр, 1917) (ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 81)

Рис. 2. Лазарет у таборі Вецляр, б.д. З фотоальбому «На спомин побуту у Вецлярі» (Вецляр, 1917). (ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 86)

Під впливом українських активістів ініціативні одиниці з числа інвалідів заснували у своєму баракі товариство «Українська Будучність» і кооператив, маючи на меті «усунути приватну торгівлю поодинокими товаришами, котрі не мало визискують гроша в свою кишеню, продаючи бонбон (тут: солодощі – *Авт.*) і цигарки по бараках». Газета висловила свою цілковиту підтримку інвалідам, які зуміли зорганізуватись і за сприяння таборових організацій проводили виклади, віча, читанки²⁵.

Справжньою подією для всіх таборян став від'їзд додому 84 інвалідів, який був проведений 13 грудня 1916 р. у рамках їх обміну. За спостереженнями таборової газети – більшість з них «довгий час ставилась неприхильно до [...] просвітно-організаційної праці [але] під кінець добре зрозуміли українську справу, пізнали ідею єднання і відіхали щирими й вірними синами України. Школа, котра була заснована в їх бльоці принесла найкращі наслідки. Кожен з неграмотних хоть трохи навчився грамоти, придбав знання і пізнав себе й свій нарід»²⁶.

Після від'їзду цієї групи інвалідів і через настання холодів взимку 1917 р. навчання тих з них, хто залишився у таборі, тимчасово припинилося. Прихід весни теж не сприяв активізації роботи у баракі інвалідів, бо переважна більшість таборян готувалися до виїзду поза табір – для участі у сільськогосподарських роботах. Інваліди залишалися у таборі, так само як і частина вчителів (об'єднаних у складі учительського гуртка), заходами яких 27 березня заняття з ними були поновлені (для участі в них записалося 28 неграмотних і 24 малограмотних інваліда)²⁷.

На допомогу інвалідам проходили й інші таборіві товариства, зокрема «Сільський Господар», яке влітку придбало два вулики (з роями бджіл) для облаштування пасіки. Вулики були встановлені біля баракі інвалідів, бо у такий спосіб його члени намагалися залучити до занять бджільництвом таборян, нездатних до тяжкої фізичної праці. Крім того, для них же було проведено курс сільськогосподарських викладів (а також і для хворих у лазареті)²⁸.

Процес виїзду інвалідів-репатріантів Вецляр у рамках обміну активізувався влітку 1917 р. – коли 18 червня 1917 р. з табору Вецляр до Росії виїхала окрема їх партія (без зазначення кількості – *Авт.*)²⁹. На початку липня таборовий часопис умістив повідомлення про від'їзд 11 українських активістів – делегатів Народної Ради (вищий виборний орган української таборової організації у таборі Вецляр – *Авт.*), майже всі з яких також були членами Видавничого товариства імені Б. Грінченка³⁰. Нарешті 19 липня з табору в рамках обміну виїхали ще 7 інвалідів і 22 сухотних таборян, для яких таборова організація влаштувала прощання³¹. У другій половині вересня 1917 р. завдяки таборовому часопису стало відомо про відправлення додому ще 36 інвалідів³².

²⁵ Організація старших // Просвітній Листок (Вецляр). 1916. 19 листопада, Ч. 33. С. 7.

²⁶ *Патлах*. Від'їзд інвалідів // Просвітній Листок (Вецляр). 1916. 17 грудня, Ч. 37. С. 6.

²⁷ Школа в бараці інвалідів // Громадська Думка (Вецляр). 1917. 1 квітня, Ч. 18 (65). С. 7-8.

²⁸ Діяльність т[овариств]ва «Сільський Господар» в таборі полонених Українців у Вецлярі // Громадська Думка (Вецляр). 1918. 27 січня, Ч. 8 (147). С. 3.

²⁹ Громадська Думка (Вецляр). 1917. 14 жовтня, Ч. 70 (117). С. 4.

³⁰ Громадська Думка (Вецляр). 1917. 5 липня, Ч. 45 (92). С. 3.

³¹ Від'їзд інвалідів і сухотних // Громадська Думка (Вецляр). 1917. 22 липня, Ч. 50 (97). С. 4.

³² Од'їзд інвалідів // Громадська Думка (Вецляр). 1917. 30 вересня, Ч. 66 (113). С. 4.

Рис. 3. Хворі та члени українських товариств біля входу до таборової читальні, б.д. (ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1)

Таборові організації надавали інвалідам і хворим регулярну емоційну та матеріальну допомогу, так, зокрема, члени Музично-драматичного товариства 12 листопада 1917 р. організували у бараку інвалідів святочну вечірку – з нагоди річниці започаткування в їх середовищі просвітньої роботи. За оцінкою невідомого дописувача таборової газети вона «вдалася дуже гарно і видно було, що на присутніх зробила гарне вражіння»³³. Цього місяця з табору відбувся виїзд чергової партії інвалідів, до якої увійшли дехто з членів парамілітарної таборової організації «Січ»³⁴.

Таборові артисти також охоче долучилися до організації та проведення «ялинок для хворих» (з нагоди святкування Різдва і Нового року), яка відбулася 24 грудня 1917 р. за участю таборових оркестру та хору. Їх виступи витворили особливий настрій у присутніх тут полонених, більше того – їх обличчя світилися «радістю, змішаною з тугою по далекій, близькій серцю Україні». Святкування завершилося спільним виконанням національного гімну «Ще не вмерла Україна»³⁵. Наступного дня у бараку для інвалідів була організована святочна вечеря (миска борщу, пайка хліба, оселедець, два яблука), до участі в якій були запрошені голова українського «уряду» в таборі поручник Денис Андріюк і німецькі офіцери комендатури³⁶.

³³ Вечірка // Громадська Думка (Вецяяр). 1917. 22 листопада, Ч. 80-81 (127-128). С. 6.

³⁴ Проводи отамана товариства «Січ» // Громадська Думка (Вецяяр). 1917. 8 листопада, Ч. 77 (124). С. 4.

³⁵ Ялинка в лазареті // Громадська Думка (Вецяяр). 1917. 30 грудня, Ч. 91-92 (138-139). С. 6.

³⁶ Святочна вечеря у інвалідів // Громадська Думка (Вецяяр). 1918. 13 січня, Ч. 3-4 (142-143). С. 5.

ТАБІР ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ

Інваліди та хворі у таборі Зальцведель також не були обійдені увагою української таборової організації, члени якої регулярно виділяли зі своїх скудних заробітків невеликі суми для підтримки цих двох категорій таборян. Так, зокрема, протягом другого півріччя 1916 р. полоненими було загалом зібрано 87,75 марок німецьких (м.н.) пожертв, які були передані «хорим і калікам у таборі»³⁷. Їх монотонний побут намагалися урізноманітнити різними скромними імпрезами – як-то спільним святкуванням Різдва (6-7 січня 1917 р.). Напередодні у лазареті була встановлена святково вбрана ялинка і в перший день Різдвяних свят до хворих завітали члени Генеральної Старшини, головний лікар і фельдшери. Присутнім в якості різдвяних подарунків були роздані яблука та кутя, про що подбав «Комітет для встановлення ялинки у таборі». Гарною розвагою для хворих та інвалідів став виступ духового оркестру³⁸.

Збірки коштів на їх потреби протягом 1917 р. мали дещо спорадичний характер і не давали та, зрештою, і не могли скласти значних находжень у силу того, що денний заробіток полонених на роботах (поза табором) становив лише одну німецьку марку. Тим не менш робітничі команди знаходили можливості для внесення невеличких сум на потреби хворих. Так, зокрема, у вересні 1917 р. таборовий часопис повідомив про те, що членами робітничих команд Фаргольц і Мюгенбург на цю мету було зібрано 5 м.н., командою Бінде – 8,50³⁹.

Крім того, торгівельне кооперативне підприємство полонених «Чайня» рішенням своїх пайщиків передавала невеликі суми на потреби інвалідів і хворих у зальцведельському таборі. Крім того, ці дві категорії таборян отримували продовольчу допомогу, особливо коли йшлося про потрібні для відживлення продукти. У цьому контексті доречним буде згадати про передання таборовим «Комітетом з розділу дарунків» трьох ящиків консервованого молока (136 коробок) для хворих у лазареті, які були отримані від Бернського комітету Червоного Хреста в середині травня 1917 р.⁴⁰

Але найголовнішою для інвалідів і хворих залишалася можливість виїзду додому, про що можна довідатися зі шпальт таборового часопису «Вільне Слово». На початку травня він повідомляв про відправлення 16 інвалідів-сухотників, у т.ч. троє фельдшерів, які «поклали своє здоров'я при уході за хорими своїми земляками»⁴¹. Слід відзначити, що культурно-освітня праця в таборі, яка проводилася, у першу чергу, силами українських активістів, теж відбирала їх сили і здоров'я, бо останні не мали достатніх можливостей для відживлення та відпочинку.

Тому повідомляючи про виїзд 17 червня 1917 р. чергової партії інвалідів-репатріантів (без зазначення їх кількості – *Авт.*), таборова газета знайшла доцільним умістити кілька слів про одного з поворотців – народного учителя з Поділля Д. Батіжка, який «пав жертвою надмірної таборової праці». Маючи лише 22 роки, Д. Батіжок спочатку невтомно працював «як учитель таборової школи, але

³⁷ Загальний виказ жертв полонених Українців Зальцведельського табору в 1916 році (від 1. липня до 31. грудня) // Вільне Слово (Зальцведель). 1917. 31 березня, Ч. 26 (85). С. 4.

³⁸ Ялинка в лазареті // Вільне Слово (Зальцведель). 1917. 13 січня, Ч. 4 (63). С. 3.

³⁹ Жертви // Вільне Слово (Зальцведель). 1917. 1 вересня, Ч. 70 (129). С. 4.

⁴⁰ Комітет для розділу дарунків // Вільне Слово (Зальцведель). 1917. 26 травня, Ч. 42 (101). С. 3.

⁴¹ Вільне Слово (Зальцведель). 1917. 5 травня, Ч. 36 (95). С. 3.

бачучи, що більшу користь може принести людям працюючи в редакції “Вільного Слова”, він цілком себе туди посвятив» і став її «першим співробітником». Але при цьому «надмірна праця й таборові обставини зломали молодий організм і після більш ніж піврічної надмірної праці, мусів [він] покинути дороге йому “Вільне Слово”». Лікування у шпиталі від сухот причинилося до деякого покращення стану його здоров’я, але найкращим виходом з цієї ситуації став його виїзд додому «як сухотного інваліда»⁴².

З нагоди виїзду з табору чергової партії репатріантів (кінець вересня – початок жовтня 1917 р.) таборовий часопис вчергове наголосив на тому, що «ненормальне життя, неволя, туга за рідним дорогим рідним краєм, надмірна праця, – все це відбивається на здоров’ї людей і ми несемо все нові й нові жертви». Цього разу до України було відправлено 45 інвалідів, у т.ч. й З.Гелетюк (один з перших організаторів табової школи), а також українські активісти Корнієнко, Зезуль, Березняк, Шепченко й Чоботаренко, які «стояли на чолі табової праці, де й позбулись здоров’я». Насамкінець таборовий часопис висловлював сподівання, що «нові обставини допоможуть їм поправити надірване здоров’я і знов працювати на користь українського народу»⁴³.

Для тих інвалідів і хворих, які все ще залишалися у таборі, починаючи з 9 листопада 1917 р., за дозволом головного лікаря було організовано проведення дворазових щотижневих вечірніх читань, які регулярно відвідували пересічно 40 осіб⁴⁴. Один раз на тиждень у лазареті відбувалося імпровізоване віче, коли хворих коротко інформували про основні події у світі, після чого доповідач давав відповіді на їхні запитання. Завдяки цим викладам і вічам хворі й інваліди були залучені до життя табової громади, становлячи її інтегральну частину.

Висновки

З огляду на те, що інваліди (а також хворі з тяжкими діагнозами) об’єктивно не мали можливості брати діяльної участі у житті табових громад, зміни у світогляді цих двох категорій полонених відбувалися дуже поступово. Знаючи про існування відповідних домовленостей між урядами протиборчих держав, інваліди сподівалися дочекатися своєї черги на репатріацію, а відтак не поспішали демонструвати свою українськість, вважаючи що їх аполітичність більше сприятиме їх потраплянню до списків на обмін. Проте поступово процес національного освідомлення полонених, що провадився заходами СВУ та українського активу таборів, захопив у 1917 р. й інвалідів, витворивши у частини з них виразні національні почування.

Набагато більш політично та національно вмотивованими були ті українські активісти, які не шкодували своїх сил для пробудження національного «я» у своїх земляків, часом забуваючи при цьому про своє здоров’я. Маючи великі заслуги у налагодженні культурно-освітньої роботи в таборах, а часом і достатні підстави для внесення до числа репатріантів за станом свого здоров’я, ця категорія полонених теж потрапляла на обмін – цього разу вже і за сприяння керівництва СВУ. Останнє намагалося у такий спосіб перенести свій досвід українізації

⁴² П-ко П. Відїзд Батїжка // Вільне Слово (Зальцведель). 1917. 20 червня, Ч. 49 (108). С. 3.

⁴³ Відїзд інвалідів // Вільне Слово (Зальцведель). 1917. 3 жовтня, Ч. 79 (138). С. 4.

⁴⁴ Читання в шпиталї // Вільне Слово (Зальцведель). 1917. 17 листопада, Ч. 92 (151). С. 3.

полонених українців в Україну, репатріювавши до неї досвідчених організаторів громадсько-політичного та національного життя.

Слід відзначити, що термін очікування на обмін був здебільшого досить тривалим з огляду на тогочасні бюрократичні перепони, що підточувало моральні та фізичні сили інвалідів. У цій ситуації на допомогу їм проходили прибуткові таборів інституції (кооперативні товариства) та українські громади таборів, ініціюючи збір коштів або відраховуючи зі своїх прибутків невеликий відсоток на потреби хворих та інвалідів. Крім того, допомога інвалідам надходила і від міжнародних та національних благодійних (червонохресних) організацій, яка хоча й не мала регулярного характеру, але з огляду на скудність таборових пайків і не завжди достатню добру якість продуктів харчування – хворі й інваліди покладали певні надії на її отримання.

Але попри всі складнощі таборового існування найбільше полонених інвалідів зігривала думка про їх повернення додому, тим більше, що вони мали можливість наочно спостерігати за виїздом невеликих партій своїх колег. Ця обставина разом з тим породжувала і нервозність, безпідставні підозри, та навіть душевні розлади, коли термін від'їзду чергової партії інвалідів безпідставно затримувався. До цього додавалися неабиякі хвилювання вже після приїзду до Росії, бо ця подія не означала завершення всіх випробувань, які випадали на долю інвалідів. Справа в тім, що українці були змушені проходити «співбесіду» у російській контррозвідці, а відтак могли отримати звинувачення у шпигунстві, після чого їх надовго затримували в Петрограді для додаткової перевірки.

Процес обміну інвалідами і тяжко хворими протягом 1917 р. відбувався в рамках домовленостей між російським урядом, і німецьким та австро-угорським з іншого, за умови дотримання однакових квот інвалідів-репатріантів. У силу цього інваліди з українських таборів відправлялися додому на загальних засадах, що було однією з причин неквапливості репатріаційного процесу. Через загострення восени 1917 р. внутрішньополітичної ситуації в Росії та приходу до влади більшовиків він був тимчасово загальмований. Його вдалося поновити на початку 1918 р., завдяки чому протягом січня-лютого 1918 р. тільки з Раштату виїхали понад 320 інвалідів. Відтоді українські уряди здійснювали репатріацію без жодних обмежень, особливо коли справа стосувалася інвалідів і хворих.

REFERENCES

- Golczewski, F.** (2010). *Deutsche und Ukrainer 1914-1939*. Paderborn [in German].
- Kryvosheeva, L.** (2009). *National educational activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the camps of Ukrainian prisoners of war (1914-1918)*. (Candidate's thesis). Zaporizhzhya [in Ukrainian].
- Minaeva, T.V.** (2014). *Russian prisoners of war in Austria-Hungary and Germany during the First World War*. (Candidate's thesis). Chernivtsi [in Ukrainian].
- Minaeva, T.** (2016). Repatriation of Russian prisoners of war from Austria-Hungary and Germany after the First World War *Istorychna panorama. Spetsialnist: Istoriya*, 22-23, 24-52 [in Ukrainian].
- Nagornaya, O.S.** (2010). *Another military experience. Russian prisoners of war of the First World War in Germany (1914-1922)*. Moskva [in Russian].
- Nagornaya, O.S.** (2013). Disabled prisoners of war of the First World War in Russia and Germany: discourse, experience, image. Proceedings of the Conference: *'Invalidy i voyna. Invalidy Pervoy mirovoy voyny: istoricheskiye i npravstvennyye uroki'*. Moskva, pp. 49-54 [in Russian].
- Patlakh.** (1916, December 17). Departure of the disabled *Prosvitnyy Lystok*, 37, 6 [in Ukrainian].
- P-ko, P.** (1917, June 20). Departure Batizhka. *Vilne Slovo*, 49 (108), 3 [in Ukrainian].
- Sribnyak, I.** (1999). *Ukrainian prisoners in Austria-Hungary and Germany (1914-1920)*. Kyiv [in Ukrainian].

- Sribnyak, I.** (2018). «National Trace» in the book by O. S. Nagornaya about prisoners of war of the tsarist army in Germany (1914-1922): polemical notes of a Ukrainian historian *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya. Seriya: istorychni nauky*, 6, 287-301 [in Russian].
- Sribnyak, I.** (2020). "...From the earned money I donate to orphans from the bottom of my heart...": charitable aid to Ukrainian prisoners from the Rastatt camp (Germany) and the charity of the camp residents (1915-1918). *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istoriya, politolohiya*, 27, 46-56 [in Ukrainian].
- Sribnyak, I. & Schneider, V.** (2020). The magazine 'Prosvitny Listok' as a source for the reconstruction of the history of the development of the Ukrainian community in the Wetzlar camp, Germany (1916). *Kyivski istorychni studiyi*, 2 (11), 50-59 [in Ukrainian].
- Sribnjak, I.** (2020). *Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft: Das ukrainische Rastatt. Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft "Die Unabhängige Ukraine", 1915-1918*. München-Paris [in Ukrainian].
- Terletsnyi, O.** (1919). *History of the Ukrainian community in Rastat 1915-1918*. T. 1. Kyiv-Leipzig [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 13.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 19.08.2024